

અણોને

લેખક

શ્રી. યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

Mr. N.G.

2

પ્રકાશક

શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ

*

*

*

“તમારા દેશબંધુઓને તમે ચાહો છો ? તો પ્રજાને રોષવા ક્યાં
જાઓ છો ? ગરીબ દુઃખી ને નિર્જલ પ્રજાનાં નથી ? એમને પહેલાં
કેમ ન ચલાવો ? ગંભીરને કિનારે કુલો બોલવાની શી જરૂર ?”
સ્વા. વિવેકાનંદ

*

*

:: પ્રકાશક ::

વિષ્ણુપ્રસાદ રતનરામ ઠાકોર
ખાડીયા, જેઠાભાઈની પોળ; અથવા
“ શ્રી રામકૃષ્ણ સુવન ”
ગુજરાત સોસાયટી, અમદાવાદ.
રસીકલાલ વાસુદેવ મહેતા
ચાંકડીશેરી, હજીરાની પોળ; માનદ
મંત્રીઓ, શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ.
અમદાવાદ.

દુ-સુસ્તિભ ઐક્યના
પ્રચારાર્થે

પ્રકાશકોનું નિવેદન

હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્યના પ્રચારાર્થે આ નાની વાર્તા શ્રી. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહે અમને લખી આપી છે તે બદલ અમે તેમનો આભાર માનીએ છીએ.

આવી જ રીતે અમને હરિજન પ્રશ્ન માટે એકાદ વાર્તાની જરૂર છે, તો કેઈ સાક્ષરવર્ગ લખી આપશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

મુંબઈ ધારાસભાના સ્પીકર શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર સાહેબે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખી આપી છે તે બદલ અમે તેમના આભારી છીએ.

આ પુસ્તક છપાવવાનું તમામ ખર્ચ શ્રી. રાજેન્દ્ર નગીનલાલ દેસાઈએ આપ્યું છે તે બદલ અમે તેમના કૃણી છીએ.

તા. ૧૧ માર્ચ ૧૯૪૦
કાગળ સુદ બીજ
સંવત ૧૯૯૬
શ્રીરામકૃષ્ણ જયંતી

શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ
અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કલ્પાગર વિભાગ]

અનુક્રમાંક

22039

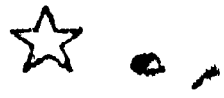
વિષય

સંદર્ભનામ

અહોજી

વર્ગિક ૨ - ૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
પ્રસ્તાવના

“કોમી એક્ય” એ આજકાલનો બહુ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. કોમી એકતા અને દ્વિત્વરૂપી વર્ગીકરણ દિલ્દેથી સ્વરાજ્યમંદિર ઉભું થઈ શકે નહિ એ વિશે બે મત નથી; પણ કોમી ઝેરનું મૂળ અને તે કાઢવાના ઉપાયો વિશે અનેક મતમતાંતરો છે.

કોમી એકતા કેવળ રાજદારી વિષયજ છે એમ માનીએ તો ભૂલ છે. રાજદારી સ્વરૂપમાં એ ભયંકર દેખાય, પણ એનાં પરિણામો તો રાજદારી કરતાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં વધુ ભયંકર છે. છતાં એ આજે જોવામાં આવતાં નથી કે જોઈ શકાતાં નથી.

રોગની જડ કાઢવી હોય તો મૂળ જોવું જોઈએ અને મૂળ ઉપર ઉપાય કરવો જોઈએ. “અણગ્ને” ની વાર્તા નાની સરખી છે, પણ કોમી વિખવાદના કારણ તથા ઉપાય માટે માર્ગદર્શક થઈ પડે એવી છે. વાર્તા તરીકે તેમાંનાં પાત્રો કાલ્પનિક લાગે પણ અનુભવ-સૃષ્ટિમાં તેમાંના “અભરામ” અને “હરિશંકર” જ ઘણા હોવાથી અને “જદુરામ મેહેતા” એકત્રાજ હોવાથી કોમી વિખવાદ ઘટવાને બદલે વધે છે; હિંદનું સંપીલાપણું નષ્ટ થાય છે.

હિંદમાં વસતી જૂદી જૂદી કોમોનું હિત શું એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે? આખોય દેશ આજે પારકે ડેકાણે ગીરો છે અને દેશમાં દેશીઓની કાંઈ સત્તા નથી. એ વસ્તુ નાના અંગત સ્વાર્થ કે લાગણીઓને વશ થઈ ભૂલાય છે. “રામગઢ”નું હિત વિસરી ગયાનું પરિણામ આખરે “સલમાને” જોયું, વિચાર્યું અને ત્યારેજ ગામ સંપીલું થયું.

કોમી વિખવાદ કેમ નાબૂદ થાય? એ સવાલનો જવાબ વાર્તાલેખકે સરસ રીતે આપ્યો છે. બીજી કોમો સાથે લડાઈ કરવા દરેક કોમ તૈયાર થાય, સંગઠન કરે તો કોમી એકતા સફળ થાય ! કેટલાક માને છે કે આપણે બરાબર જોરાવર થઈ સામનો કરીશું તો ઐક્ય સ્થપાશે. આપણી નબળાઈનો લાભ અત્યારે લઘુમતીવાળી કોમો લે છે, અને તેથી તેઓના આક્રમણનો સામનો કરવો જોઈએ. એ સામનો કરવાનો વિચારજ નબળાઈનો વિચાર છે એ વાર્તાલેખકે બતાવી આપ્યું છે. સામનાનું પરિણામ સામનામાંજ આવે. ઐક્યને બદલે વિરોધજ વધે. સંપને બદલે કુસંપજ આવે. માટે આપણે વિરોધીઓને પ્રેમથી જીતવાની શક્તિ કેળવવી જોઈએ એ મુદ્દો વાર્તામાં તરી આવે છે.

કેવાં નજીવાં કારણોથી લડાઈ પેદા થાય છે, કુસંપ થાય છે, તે લેખકે સુંદર રીતે બતાવ્યું છે. પરસ્પર બહિષ્કારના પરિણામે ખોવાપણું “અમદાવાદ” ને કે “રામગઢ” ને હતું તે પણ જોવા મળે છે; અને આખરે વાર્તાના ડૉ. બેંજમીનના જણાવે છે તે જ જો આપણા દરેકના હરહંમેશના વર્તીવનું સૂત્ર રાખીએ તો કોમી એકતા જોતજોતાંમાં થઈ જાય એમ વાર્તાકાર સૂચવે છે. ડૉ. બેંજમીનના શબ્દો અહીં ટાંકું:—“ હું પહેલાં માણસ, પછી ડાક્ટર, છેલ્લાં યાહુદી.” આ ધોરણેજ તેમણે રામગઢના હિંદુ-મુસ્લીમોને જીતી લેઈ “પેહેલા માણસો” બનાવ્યા.

કોમી એકતા માટે શાં શાં પગલાં લેવાની આવશ્યકતા છે તે આખતમાં વિચારને ચાલના મળે અને વર્તીવની પ્રેરણા થાય એ કાંઈ આ વાર્તાનો નાનો સૂનો ફાળો ન ગણાય.

ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર

અણોજે

૧

માહ માસની અમાસનો દિવસ હતો. જદુરામ મહેતાજી નદી પર સ્નાન કરી ખભે બાતું ધોતિયું નાંખી ગામ તરફ આવતા હતા. પાધરમાં આવેલી નિશાળના એટલા પાસે તે પહોંચ્યા એટલામાં સત્રમાન વોરાને ગામમાંથી ગાડું હાંપી આવતો જોયો અને તેમણે પૂછ્યું: “કેમ સત્રમાન! અત્યારમાં ક્યાં?”

“ધરોશને જઈ છું, મહેતાજી!”

“કાંઈ ઉતારનું ભાડું દરાવ્યું હશે.”

“ના, ના, મારો ભાણેજ મુંબઈથી આવે છે તેને લેવા જઈ છું.”

“પણ આજ અમાસને દહાડે ગાડું ન જોડ્યું હોત તો?”

“ભાણેજ માંદો છે, ને જે ખેતરવા ભોંય ચાલે તેમ નથી, એટલે બીજું શું થાય?”

“ત્યારે તો ફીક, ભલે જા.”

સત્રમાન ગાડું હાંપી ગયો, એટલામાં નિશાળમાંથી દરિશંકર માસ્તર નીકળ્યા. મહેતાજી એ ડગલાં આગળ ગયા હતા, તેમને પાછા બોલાવીને માસ્તરે કહ્યું: “મહેતાજી! જોયું ને? કાંઈ કણુખીએ અમાસના અણોજને દહાડે કાંઈ વાર ગાડું જોડ્યું નથી ને આ સત્રમાને જોડ્યું.”

“પણ શું કરે મિયારો? માંદું માણસ પોતાને ઘેર આવવાનું હોય તો તેનો કાંઈ છૂટકો છે?”

“પણ ગામનો કાયદો તો વૂટ્યો ને?”

(૨)

“હા, તુટ્યો ખરો, પણ વાજખી કારણે. તોય ગામતમાં તેની પાસેથી સવા રૂપિયો લેવાનો, તેની કાંઈ એ ના પાડવાનો છે ?” એમ કહી મહેતાજી ચાલતા થયા.

રામગઢ પાંચસોક ધરનું નાનું ગામ હતું. મોટા ભાગની વસતી કણખી ખેડૂતની હતી. દસ-પંદર ધર વાણિયા વેપારીનાં, દસેક ધર બ્રાહ્મણનાં, પંદરેક ધર મુસલમાનનાં અને બીજાં બધાં કણખી ખેડૂતોનાં હતાં. થોડા રખારી-ભરવાડ, થોડા કોળી-વાઘરી અને થોડા હરિજન-ઢેડ ચમાર પણ ત્યાં વસતા હતા. પહેલાં તો ગામ સારી પેઢે આખાદ લેખાતું હતું, અને અત્યારે તેની પહેલાંની આખાદી રહી નહોતી, છતાં પડી ગયેલા ગઢવાળું એ નાનું ગામ તેના પ્રમાણમાં સુખી લેખાતું હતું. તેનાં ખાસ કારણો પણ હતાં. જૂના વખતમાં જ્યારે એ ગામ વચ્ચું અને તેની ફરતો ગઢ બંધાયો, ત્યારે ઉંચાણવાળી સારી જગ્યા પર તેની બાંધણી થયેલી એટલે તે એક સરસ સુકી હવાવાળું ગામડું હતું અને આજે પણ તેની હવા અને ગામને પાઘર વહી જતી નાની નદીનું પાણી ચોમેર વખણાતાં હતાં. ગામના વાણિયા-બ્રાહ્મણના છોકરા ભણીગણી પરદેશમાં ધંધો નોકરી કરતા, તેઓ વરસમાં એકાદ વાર ઘેર આવી પરદેશમાં ગુમાવેલી તંદુરસ્તી પાછી મેળવી જતા હતા. તેવા કેટલાક સુખી નોકરિયાતો અને ધંધાદારીઓએ વતનમાંનાં વિશ્રામ હામ તરીકે નાનાં અને સુઘડ નવાં ધર પણ બંધાવ્યાં હતાં. ગામનાં બધાં માટીનાં ઘરની વચ્ચે એ છોખંધ મેડીવાળાં વીસ-પચીસ મકાનો ગામ સુખી હોવાની પ્રતીતિ ઉપજાવનારાં બનતાં. તબિયત સુધારવાને, વતનમાં દિવાળીના તહેવાર ગાળવાને કે લગનગાળામાં કોઈ લગ્ન નિમિત્તે જ્યારે એવા પરગામવાસીઓ રામગઢમાં આવતા, ત્યારે રામગઢ રૂડું-રૂડું લાગતું. તે વખતે વેપારીઓની ધરાકી સારી ચાલતી, ખેડૂતોમાં થતી ધીરધારમાં વેગ આવતો, અને ધર-ખોરડાંમાં સુધારાવધારા થવાથી કેટલાકની રોજી પણ ઠીક ચાલતી. ગામની પહેલાંની આખાદીને તો જમાનો ગળી ગયો હતો, પણ આ નવા પ્રકારની

(૩)

આખાદીના ઓળા વરસમાં કોઈ કોઈ વાર રામગઢની વસતીને જોવાના મળતા.

રામગઢ સંપીલું મનાતું. ગામની ઉજળી વસતી મોટે ભાગે ધંધા માટે પરદેશમાં વસતી એટલે ઘરઆંગણે પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ વયનાં દાવકાં સ્ત્રીપુરુષો જ રહેતાં. ખેડૂતોને વરસાદની અછતે અને નીપજની સોંધવારીએ કામઢા તથા સ્વભાવે ગરીબ બનાવ્યા હતા. મુસલમાન કુટુંબો ઘઉંમાંના જવની પેઠે સૌથી હળીમળીને રહેતા હતા, કમરણકે ઘણાખરાને ઘેર ખેતી હતી; ફક્ત એ ઘર ખેતી ઉપરાંત તેવની ધાણી ચલાવતાં હતાં અને એક ઘર પીંજરાનું હતું; તેમની આજીવિકા ગામમાં સુખે ચાલતી હતી.

જહુરામ મહેતાજી રામગઢના જ વતની હતા અને કેળવણી ખાતામાં પાંત્રીસ વર્ષ નોકરી કરીને થોડા વખત પહેલાં સાઠ વર્ષની ઉંમરે નિવૃત્ત થયા હતા. જુવાનીમાં તેમણે બીજાં ગામોમાં શિક્ષક અને વડા મહેતાજીની નોકરી કરેલી, પણ છેલ્લાં વીસ વર્ષ તેમણે વતનની શાળામાં જ મહેતાજી તરીકે ગાળ્યાં હતાં. તે નિવૃત્ત થયા એટલે તેમની જગ્યાએ કેળવણી ખાતાએ હરિશંકરને રામગઢમાં મોકલ્યો હતો.

૨

રામગઢનું ગામાત ખાતું ગામના વાણિયાને હસ્તક હતું. એ ખાતા માટે જૂદા જૂદા લાગા નાંખવામાં આવ્યા હતા અને તેની આવક એક બેપારીને ત્યાં જમા થતી. ઉનાળે પાણી માટે કૂવા ગળાવવા હોય, નદીમાં કાચો પૂલ બાંધવો હોય, ચખૂતરે દાણા નાંખવા હોય, કે એવાં બીજાં ગામ ખાતાનાં સાર્વજનિક કામ હોય ત્યારે તે માટેનું ખર્ચ એ ગામાત ખાતામાંથી થતું. એક વાર જહુરામ મહેતાજીને લાગેલું કે વાણિયા હિસાબમાં ગોટાળા કરે છે, અને જરૂરી કામો પાછળ બરાબર ખર્ચ કરતા નથી, ત્યારે તેમણે એ ખાતાનો વહીવટ પોતે કરવાની માંગણી કરેલી. એ માંગણી વાણિયાઓને વસમી લાગત, પણ મહેતાજીએ પૈસા હાથ કરવાને એ

(૪)

માંગણી કરી નહોતી, ફક્ત પૈસા ઉઘરાવીને વાણિયાની દુકાને મૂકવા, પણ આવક ખર્ચનો ચોપડો પોતાને હસ્તક રાખવો એવી માંગણી જ કરેલી, એટલે ગામે તે સર્વાનુમતે મંજૂર રાખેલી. મહેતાજી વિસાખ-હિતાખમાં કુશળ, ઘ્રોઠ વયના, મળતાવડા સ્વભાવના, સારી સલાહ આપે તેવા અને ગામના જ વતની હતા. એટલે તેમણે રાજપુશીથી ઉપાડવા માંગેલો ભાર તેમને સોંપાયો હતો. મહેતાજી નિવૃત્ત થયા, અને તેમની આંખે મોતિયો ઝિતરવા લાગ્યો એટલે એ કામ હવે હરિશંકર માસ્તરને સોંપાયું હતું.

“સત્તમાન વેરા ! સવા રૂપિયો લાવો !” બીજે દિવસે સવારે હરિશંકરે સત્તમાનને ત્યાં જઈ ઉઘરાણી કરી.

“શાનો, માસ્તર ?”

“અમાસને દહાડે ગાડું જોડ્યું તેનો.” હરિશંકરે સીધી વાત કરી.

અમરામ એટલા પર બેઠો બેઠો સીગારેટ ખીતો હતો, તે જરા ચાંક્યો. તેણે પૂછ્યું : “મામા, તમે ગાડું જોડીને મને સ્ટેશન લેવા આવેલા, તેના દંડનો સવા રૂપિયો આપવાનો ?”

“હા, ભાઈ !” સત્તમાને કહ્યું : “અમારા ગામનો કાયદો છે કે અમાસને દહાડે બળદની આંધે ધૂસરું ન પડે અને કાંઈ કારણસર પડે તો ગામાતમાં સવા રૂપિયો દંડ આપવાનો.”

“પણ આ કાયદાને ને આપણે શા લેવાદેવા ? અમાસ તો હિંદુઓની, આપણ ઈસલામીએ હિંદુ તહેવાર પાળવાનો હોય ?”

હરિશંકરે કહ્યું : “આ તો ગામનો કાયદો છે, એકલા હિંદુઓનો નથી.”

“પણ અમાસ તો હિંદુઓની ને ? મામા ! એ દંડ ન આપશો.” અમરામે સળગતી સીગારેટ ફેંકી દઈને બિલા થઈ ઘરમાં જતાં કહ્યું.

“ભાઈ ! અમારા ગામનો એ રીવાજ છે. આજસુધી સૌ આપતા આવ્યા છે.”

“પણ એક ઇસલામીને માથે એવો હિંદુ તહેવારનો લાગો હોઈ શકે જ નહિ. આજમુઘી તમે ઇસલામીઓએ ભૂત કરી તે બંને, પણ આજથી એ સુધારી નાંખો.”

અભરામની આંખમાં આવેશ જોઈને સલમાને હરિશંકરને કહ્યું: “ડીક, માસ્તર ! અત્યારે તમે જાવ. હું મહેતાજીને મળી આવીશ.”

હરિશંકર ખમડતો ચાલ્યો ગયો. મહેતાજીને સલમાન મળવા જાય તે પહેલાં હરિશંકર જ તેમની પાસે પહોંચી ગયો અને બેસી બધી વાત કહી—જરા આવેશમાં કહી.

જેવા સનાતની બ્રાહ્મણ જદુરામ મહેતાજી હતા, તેવો જ સનાતની બ્રાહ્મણ હરિશંકર હતો; પણ હરિશંકરે જે વાયુના ઉચ્છ્વાસ લીધા હતા, તે વાયુ જદુરામ કરતાં જૂદા હતા. હરિશંકર ઇતિહાસ બણ્યો હતો, તેમાંથી તેણે જે જાણ્યું હતું તે એ હતું કે હિંદમાં મૂળે હિંદુઓનું જ રાજ્ય હતું, તેમને મારી, હરાવી, લૂંટી, વટલાવી મુસલમાનોએ હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. પછી મરાઠાઓએ મુસલમાનોને હરાવવા માંડ્યા હતા, પણ હિંદમાં સર્વત્ર હિંદુ પાદશાહી સ્થપાય તે પહેલાં તો હિંદુ અને મુસ્લીમ રાજ્યો પરદેશીઓને વશ પડી ગયાં હતાં. છતાં મૂળે તો હિંદ હિંદુઓનું જ ને? બીજાઓ જેવા મુસલમાનોય પરદેશી ખરાને? હિંદુઓ બરાબર સંગઠિત થાય તો હિંદમાં હિંદુ રાજ્ય ફરી કેમ ન સ્થપાય?

જદુરામ મહેતાજી પણ એકવાર ઇતિહાસ બણ્યા હતા અને વિદ્યાર્થીઓને બણાવતા હતા. કોઈ વાર હરિશંકર તેમની પાસે ઇતિહાસમાંથી તારવેલી પોતાની સમજ મહેતાજીને કહેતો ત્યારે મહેતાજી ચોંકી જતા હતા. મહેતાજીને હરિશંકર સાથે બહુ વાદ કરવાનું ગમતું નહિ, પણ તે એટલું જ કહેતા કે “ભાઈ ! હિંદુ ને મુસલમાન, આર્ય ને અનાર્ય, ભીંત ને બ્રાહ્મણ, ઇસાઈ ને શીરંગી એ બધા આપણા દેશમાં ઘર કરીને રહે, તો પછી તેમને પરદેશી કહ્યે કેમ ચાલશે? આ ધરતીમાં વસીને આ ધરતીના પેટે પાકતું અન્ન તેમને ખાતું છે કે નહિ?”

(૬)

સલમાને સવા રૂપિયો ન આવ્યો એ વાત હરિશંકરે મહેતાજીને કહી ત્યારે પણ તેણે પાછી એજ વાત કાઢી: “મહેતાજી ! તમે માનો કે ન માનો, પણ મીયાં ને મહાદેવને કાંઈ દિવસ સાથે આઢવાનું નથી. એ પરધર્મી ને પરદેશી માણસો આપણામાં ભળવાના જ નહિ ને !”

“ હવે એ વાત અત્યારે નહિ. એક વાર સલમાનને મારી પાસે આવી જવા દો. એ સમજી માણસ છે, સવા રૂપિયો આપી દેશે.”

સાંજ પડી ગઈ, મહેતાજીએ સલમાનની ખૂબ રાહ જોઈ, પણ તે આવ્યો નહિ, એટલે મહેતાજી વાળુ કરવા બેઠા.

મહેતાજીને બે દીકરા હતા પણ તે સહકુટુંબ બહારગામ રહેતા હતા. એક તાર ખાતામાં નોકરી કરતો હતો, બીજો મુંબઈમાં એક વેપારીની નોકરીમાં હતો. મહેતાજીના ઘરમાં તો તેમની દીકરી ગંગા અને તેનો સાત વરસનો દીકરો લાલુ એ બે જ જણાં હતાં. જીવાન ગંગા વિધવા થઈ હતી અને તેને ઘેર પૂરતું સાધન નહોતું, એટલે મહેતાજીએ તેને તથા તેના પુત્રને પોતાની પાસે રાખ્યાં હતાં. લાલુ ભણતો હતો અને ગંગા ઘરકામ તથા રસોઈમાં દિવસ ગાળતી અને વૃદ્ધ પિતાની ચાકરીમાં કૃતકૃત્યતા માની સંતુષ્ટ રહેતી.

ગંગાએ પિતાના ભાણામાં રોટલો અને દૂધની તાંસળા મૂકી, ત્યાં તો હરિશંકર ગામના એક જાણીતા વેપારી નેમચંદને સાથે લઈને મહેતાજીને ત્યાં આવ્યો. તેણે પૂછ્યું: “ કેમ, પછી સલમાન આવ્યો 'તો ?”

“ ના, નથી આવ્યો. ઘેર મહેમાન છે એટલે કામમાં હશે. આજે નહિ તો કાલે આવશે.” મહેતાજીએ કહ્યું.

હરિશંકર જીરુસાથી બોલ્યો: “ અરે મહેતાજી ! તમને હજી ક્યાં કાંઈ ખબર છે ? અત્યારે ગામના બધા મુસલમાનો એકઠા થયા છે અને હવેથી એકઠે હિંદુ તહેવાર કાંઈ મુસલમાને પાળવો નહિ એવો ઠરાવ કરવાના છે.”

(૭)

મહેતાજીના હાથમાં રોટલાનું બટકું થંભી ગયું. તેમણે પૂછ્યું: “હેં નેમચંદ શેઠ ! ખરી વાત ?”

“હા, મેં પણ એવું જ સાંભળ્યું છે.”

“નાનીશી વાતમાં સલમાન એટલું બધું શાનું લઈ બેઠો છે ?”

“સલમાનનો ભાણેજ મુંબઈથી આવ્યો છે ને, એનું જ આ બધું કારસ્થાન છે.”

“પણ મુસલમાનો તો આપણા ગામના જ છે ને? એ બધા ક્યાં એકઠા થયા છે?”

“આંગલીવાળી મસીદમાં.”

“હીક, ચાલો નેમચંદ શેઠ ! આપણે તેમની પાસે જઈએ.”

“શું કામ ?”

“આપણે તેમને સમજાવીશું, એમનો વાંધો હોય તે સાંભળીશું અને કાંઈ તોડ નીકળે તેમ હશે તો કાઢીશું.”

“ના, તમે જાઓ, એમાં મારું કામ નહિ.”

હરિશંકરે ટકોર કરી: “બ્રાહ્મણ થઈને મસીદમાં જશો?”

“એથી શું હું કાંઈ વટવાઈ જઈશ ?”

ખાવાનું પડતું મૂકી, દૂધ પી લઈને મહેતાજીએ હાથ વીંછળી નાંખ્યો. બંડી-પાવડી પહેરી ખભે પિછોડી નાંખી તે ચાલતા થયા. નેમચંદ રસ્તામાં પોતાની દુકાનમાં પેસી ગયો અને હરિશંકર મહેતાજીને મસીદવાળા ખાંચામાં વળાવીને બીજે માર્ગે વળી ગયો.

૩

મસીદમાં પચીસેક મુસલમાનો ટોળું વળીને એક હતા. સૌની વચ્ચે અમરામ બેઠો હતો. ઓટલા પર બેઠા કાઠીને મહેતાજી મસીદના દરવાજામાં પેઠા કે સલમાનની પહેલી નજર તેમના પર પડી અને તે ચમક્યો.

(૮)

“પધારો મહેતાજી!” કહી તે ઉઠ્યો અને સૌની નજર મહેતાજી પર પડી. પહેલાં વાતો કરતા હતા તે બધા હવે એકદમ ચૂપ થઈ ગયા. અભરામને તો આ હિંદુ ડોસાને મસીદમાં આવેલો જોઈને ખૂબ નવાઈ લાગી.

એક જનમ પાથરી તે પર બધા બેઠા હતા. તેમની પાસે જઈને મહેતાજી બેઠા અને સૌ ચૂપાચૂપ બની થોડી વાર સુધી તેમને જોઈ રહ્યા.

મહેતાજીએજ શરૂઆત કરી: “મેં સાંભળ્યું કે તમે બધા અહીં એકઠા થયા છો અને તમને હિંદુઓના તહેવાર પાળવા સામે વાંધો છે તે માટે વિચાર કરો છો; એટલે મનેય વિચાર થયો કે તમારી પાસે જે મારે કહેવું હોય તે બે શબ્દો કહું.”

સલમાને કહ્યું: “હા, હા, કહો, ખુશીથી કહો. તમારી વાત સોનામૂલી જ હશે.”

“મારે તો એટલું કહેવાનું છે કે ગામમાં તમારાં બાર—પંદર ઘર છે અને તમારી સાથે ગામનો નાતો ભાઈ—ભાઈ જેવો છે. તમે ખુદાને માનો છો અને અમે ઈશ્વરને માનીએ છીએ, પણ બધાનો ખુદા ને ઈશ્વર તો એક છે. ગામમાં એક ઈદ, વાણિયાનાં પગ્નસણ અને બીજની અમાસ એટલા અણગળ બેઠૂ બધાય પાળે છે. આમાં તમને ગામ ભૂલી તો ગયું નથી ને?”

સલમાન બોલ્યો: “ના, મહેતાજી! પણ અમાસ તો હિંદુની, અને મહીને મહીને અમાસ આવે તેના અણગળ અમારેય પાળવા પડે.”

“ભલા માણસ! અણગળે તો મારો કે તારો નથી; મૂગાં ખિચારાં ઢારનો છે. તેમને મહીને એક દી'ય આરામ નહિ?”

અભરામ વચ્ચે બોલ્યો: “ઢારને આરામ આપવો હોય તો દર માસે પહેલા ચાંદને દી' આપવાનું ઠરાવો તો અમને વાંધો નથી.”

“હી...ક!” મહેતાજીનો શ્વાસ ધુંટાયો. “પણ પહેલા ચાંદ વરસમાં બાર તો આવશે ને? વાત તો બધી

(૬)

એકની એક જ છે. અમાસ પછી ત્રીજે દિવસે પહેલો ચાંદ. મારે મન તો બધું સરખું છે, પણ આ વાત બીજને ગમશે નહિ હોં ! ગામની મોટી વસતી હિંદુની હોય તો તેમની સાથેનો નાતો જાળવવા તમારે ન્યાયની વાત કરવી જોઈએ.”

બીજું કાંઈ ન બોલ્યું પણ અભરામ બોલી ઉઠ્યો: “ ન્યાય સાથે હક્કની વાત પણ કરવી જોઈએ. ભલે ઇસલામીઓનાં ઘર થોડાં રહ્યાં, પણ તેથી તેઓ કાંઈ હિંદુઓનો તહેવાર પાળે નહિ.”

“ જેવી તમારી મરજી. હું તો બે શાણા માણસને એ વાત કહી જોઈશ.”

“ કહેવી હોય તો કહેજો અને ન કહેવી હોય તો તમારી મરજી.” અભરામ જ સૌની આગેવાની લઈને બોત્તતો હતો. “ પણ હવેથી કાંઈ ઇસલામી અમાસના અણગન નહિ પાળે.”

“ ભલે, ભાઈ ! ”

મહેતાજીને ખરાબ તો લાગ્યું, પણ મ્હોં પર કશો કડુ ભાવ તેમણે દેખાવા ન દીધો અને “ ઠીક ત્યારે, સલામ આલેકમ, સલમાન ! ” એમ કહી ઉઠીને તે ચાત્રતા થયા.

૪

ગામમાં આ ઠરાવ ઉપર ખૂબ ચકચાર ચાલી. એક બાજુએ હરિશંકરને જાણે નવું કામ મળ્યું અને બીજી બાજુએ અભરામને જાણે ધર્મની અને કામની સેવા જાળવવાની તક સાંપડી. હરિશંકર વાણિયા, બ્રાહ્મણ અને ખેડૂતોને ઘેર જઈ જઈને તેમને સમજાવતો: “ ગામમાં મૂઠી જેટલા મુસલમાન, તેઓ આપણને ડરાવે અને જો આપણે ડરીને બેસી રહીશું તો ધરમ હારી બેસીશું.” અભરામ મુસલમાનોને કહેતો: “ હિંદુઓની મોટી વસતી છે તેથી શું થઈ ગયું ? અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં સૌ સરખા. તેમનાથી ડરીશું તો આપણી મસીદો તૂટશે ને ખુદા આપણા પર લ્યાનત વરસાવશે.”

ચોરે નવરા બેસતા ડોસાઓ અને જુવાનિયાઓમાં એક વાયુ ફુંકાતો, તો નમાજ પઢવા એકઠા થતા મુસલમાનોમાં બીજો વાયુ ફુંકાતો. જાણે ધર્મ ઉપર ધાડ આવતી હોય તેમ હિંદુઓને લાગતું અને મુસલમાનોને પણ લાગતું. મંદિરમાં આરતી વખતે પહેલાં પાંચ-પંદર છાકરાં ઘંટ વગાડવાજ મળતા, તેને બદલે હવે ખસો જણુ એકઠા થતા અને મસીદમાં નમાજ પઢવાને પહેલા કરતાં વધારે મુસલમાનો એકઠા થતા.

હરિશંકર ઘેર ઘેર જઈને કહી આવ્યો હતો કે હવે મુસલમાનો સાથેનો બધો વેપારવહેવાર ને લેણદેણ બંધ કરવાં જોઈએ. મહેતાજી બધાને ધીરજ રાખવાની શિખામણુ આપતા. અભરામને બીજી અમાસને દિવસે હિંદુઓની આંખો ફાટી જાય તેવું કાંઈક કરી બતાવવાનો ઉમંગ જાગ્યો હતો.

અમાસને આગલે દિવસે તે અમદાવાદ ગયો અને ત્યાંથી તે આદ-દસ મુસલમાનોને રામગઢ તેડી લાવ્યો. તે બધાનો મુસ્લીમ જમાતે સત્કાર કર્યો. મસીદમાં સભા મેળવવામાં આવી અને ભાષણો થયાં. હિંદુસ્તાનમાં ઇસલામનો વાવટો ક્યારથી ફરકતો થયો અને અત્યારસુધી તે ફરકતો રાખવાને કાર્મા આગેવાનોએ કેવી કેવી જહેમત ઉઠાવી ત્યાંસુધીની વાતો કહીને રામગઢના મુસલમાનોને એ વાવટો ફરકતો રાખી હિંદુઓના તહેવારોનો બલિષ્ઠકાર કરવા સમજાવવામાં આવ્યા. બધાએ “અલ્લાહો અકબર” ના ધ્વનિથી એ વાત વધાવી લીધી.

અને અમાસને દિવસે રહેવારમાં બધા મુસ્લીમ ખેડૂતોએ હળ જોડ્યાં; જેમને હળ જોડીને ખેતરે જવાની કશી જરૂર નહોતી તેઓએ પણ આજે તો હળ જોડ્યાંજ. અમદાવાદથી આવેલા મુસલમાનોએ તેમને હુવા દીધી અને લીલો નેળે ફરકાવતું એ મુસ્લીમ ખેડૂતોનું સરઘસ હળો સાથે સીમ ભણી ચાલી ગયું. અમદાવાદથી આવેલાઓ સરઘસની સાથે સાથે નીકળીને સીમમાંથી પરભાર્યા સ્ટેશન પર ચાલ્યા ગયા. અભરામને તે દિવસે સાંજે રોજ કરતાં બમણું ભોજન ખાવ્યું. તેને લાગ્યું કે પોતાની નાની વયમાં આજે પોતે કામ અને દીનની જે સેવા બજાવી હતી તે અસાધારણ હતી.

એ કાર્યવર્ધીનો પ્રત્યાધાત રાત્રે હિંદુઓમાં પડ્યો. પંચના આગેવાનો અને બીજા ઘણા વૃદ્ધો તથા જુવાનો મંદિરે એકઠા થયા. હરિશંકરે લાંબું ભાષણ કર્યું. મહેતાજીએ માત્ર કહ્યું: “ન તો મુસલમાનોએ ડહાપણ કર્યું છે કે ન તો તમે ડહાપણ કરી રહ્યા છો. હું નથી કહેતો કે તમે અમાસનો અણેગન પાળવાનું છોડી દો અને મુસલમાનો કહે તેમ કરો; પણ તમે ધીરજ રાખશો તો બધા બાંધવનું મૂળ નબળું છે એ મૂળ આપોઆપ સુકાઈ જવાનું છે, અને તે વખતે બધું ફેંકાણાસર આવી જશે. મુઅમ્મમાં રહેતો એક જુવાન છોકરો રામગઢમાં આવીને ગમે તેવી વાતો સમજાવે, અને તમે બધા હિંદુ પાદશાહીની વાતોથી અંગનઠને ગમે તેમ બોલો, પણ એ બધુંય મિથ્યા છે. પણ મારા કહેવાથી તમે ધીરજ રાખવાના નથી એ હું જાણું છું.”

એક વાણિયાએ કહ્યું: “આમાં ધીરજની વાત નથી, મહેતાજી! પહેલાં મુસલમાનોએ અમાસનો અણેગન તોડ્યો પછી આપણે મળ્યા છીએ. હવે તો એમની સાથેના વહેવાર બંધ કર્યો જ છૂટકો છે.”

બીજી પણ થોડી ચર્ચા થઈ પણ છેવટે તો મુસલમાનો સાથેનો વહેવાર બંધ કરવાનું ઠરાવીને જ રીંડ ઉઠ્યા.

અને તે દિવસથી બેઉ ક્રોધેના માનવીઓની આંખો પરસ્પર સડવા લાગી.

૫

સલમાન જનણે તો જ હતો કે હવેથી પોતાનું તેજ ગામમાં કાઢી લેવાનું નથી, બાળ રચારી ભરવાડ ખરીદવાના નથી, તેજ-મગફળી કાઢી વાણિયા ધીરવાનો નથી, બેતીની નીપજ રામગઢમાં વેચી શકાવાની નથી; અને બીજા મુસલમાનો પણ એવી જ પાત-પોતાની ગુંચવણ કલ્પી શકતા હતા. તેમને માટે અલિખ્યરનો આવો અનુભવ પહેલીજ વારનો હતો, તેથી તેઓ ગુંચવાતા હતા; પરંતુ અભરામ તેમને ગુંચવણમાંથી માર્ગ ચીંધી બતાવવા ક્યાં ઓછા

બુદ્ધિશાળી હતા ? રામગઢ મુંગમ જોવું મોટું હોય કે અધી વસતી મુસલમાનોની હોય તો મુસલમાનોને વેપાર બંધા માટે કશી હરકત ન પડે; પણ અહીં પોતાની કામતી વસતી ઓછી હતી, તો નજીકના અમદાવાદમાં કાંઈ મુસ્લીમ વસતી ઓછી નહોતી. ત્યાંના ઈસલામી બાઈઓ અધી મદદ કરવા તૈયાર હતા. તેઓ અધા પ્રકારની મદદ આપવાનું પોતે કરેલાં બાપણામાં પણ કહી ગયા હતા. રામગઢના કાંઈ પણ ઈસલામી ગિરાદર માટે અમારા અધા દરવાજા ખુલા છે અને અમે હરેક મદદ તેમને કરીશું એવાં વચનો તેઓ આપી ગયા હતા. અભરામની તમિયત નયળી હતી, પણ હમણું તે એવા ઉત્સાહમાં રહેતો કે તેને તમિયત ખરાબ લેવાનો ગવાત પણ રહેતો નહિ. તુરત મામાને અને બીજા જે પણ મુસ્લીમોને લઈને તે અમદાવાદ ગયો અને ઓળખીતા કામી વેપારી ગિરાદરોની આગળ તેમણે પોતાની મુશ્કેલીઓનું નિવેદન કર્યું. વેપારીઓએ મદદ આપવાની હા કહી. તેઓએ અનાજ, તેલ, કપાસિયા, ખાણ, જે કાંઈ વસ્તુઓ વેચવાની હોય તે વેચી આપવાની અને તેલ, મગફળી, વગેરે જેમની વસ્તુઓ આપવાની તથા ધીરવાની પણ હા કહી. એ ગોઠવાળુ થવાથી તેમની અધી ગુંચવણ ટળી ગઈ. સત્રમાનને પણ બાણેજની બુદ્ધિ, બોલવા ચાલવાની આકર્ષક કૌશલ અને તેની લાગવગની પ્રશંસા કરવી પડી.

ગામના વેપારીઓ આશ્ચર્યથી ચમકતા હતા. મુસલમાનને ઘેર કાંઈ કારણે જવું ન પડે તે માટે તેમણે પણ હવે વેપારની ચીજો વગેરે માટે અમદાવાદ સાથે સંબંધ વિસ્તાર્યા હતા. તેલ તે ખાણ તેઓ અમદાવાદથી મંગાવી વેચતા હતા અને દાણોદૂધી તો કાંઈકજ વાર નજીકને ગામડેથી લાવવો પડતો. ગામના બીજા બેઠૂતો વાંતા કર્યા કરતા, પણ જહુરામ મહેતાજી ન તો જરીએ ચમકતા કે ન તો કશું બોલતા. સ્થિતપ્રજ્ઞની દષ્ટિએ આ બધું મૂળે મોઢે તે જોયા કરતા. હમણું હમણું તેમને એક બીજી ચિંતા પણ વળગી હતી. તેમનો દૈહિક લાલુ વારંવાર માંદો પડી જતો હતો. અઠવાડિયું તેને તાવ આવતો, પંદર દિવસ સાંજે રહેતો, વળી પાછો તાવ આવતો, શરીર પીળું પડતું જતું;

ગંતકે ખોરાક તો તે જરાયર લેતો. તેની તમિયત પાછળ મહેતાનું ચિત્ત વધારે રોકાઈ રહેતું એટલે બીજી ભાંજગડ માટે તેમને ગેતમતી સ્વસ્થતા મળતી નહિ.

૬

ત્રણેક માસ એજ રીતે ચાલ્યા ગયા. હિંદુ-મુસલમાન વસતી પોતાના પગ ઉપર જ સ્વતંત્ર ઊભી રહેતી હોય એમ ઝાગતું; પણ અંદરખાને થઈ રહેલા અનુભવો જૂદા જ પ્રકારના હતા. વેપારીની હુકાનેથી લોકાને મળતું તેજ પહેલાં કન્તાં મોંધું પડતું અને વળી તે બેળસેળવાળું આવતું હતું તેવો તેમનો અનુભવ હતો. એવો જ અનુભવ ખાળના સંબંધમાં સ્વારીઓને થતો હતો. સલમાને જ્યારે પહેલવહેલું તેજ અમદાવાદ વેચવા મોકલ્યું ત્યારે ભાવ ઓછો ઉપજ્યો હતો અને તેજ ઘટી જવાનું ખર્ચ માથે પડ્યું હતું, પરંતુ પછી તેને સમજ પડી કે અમદાવાદમાં તો મગફળીના તેજની બેળસેળવાળું તેજ ચોખ્ખા તરૂના તેલને નામે વેચાય છે, એટલે પોતાના ચોખ્ખા તરૂના તેલનો ભાવ પણ બજાર હિસાબે બેળસેળવાળા તેલનો જ ઉપજ્યો હતો. તેણે પોતાના આડતિયાને કહેલું કે તેજ ચોખ્ખું છે, પણ તેણે તે માનેલું નહિ. આથી સલમાને પણ હવે બેળસેળ કરીનેજ તેજ વેચવા મોકલવા માંડ્યું હતું!

એક મુસ્કેલી એ પણ તે અનુભવતો હતો કે તેજ એકઠું કરી રાખીને સારો ભાવ ઉપજે ત્યારે વેચવાનું તેનાથી ખતરું નહિ, કારણકે તેજ મળે તો જ આડતિયો તલ કે મગફળીનું ગાડું ભરી આપતો. તે સલમાનને વધુ પડતો માલ ધીરવાની ના કહેતો. શરૂઆતમાં સલમાનને ધીરવાનું આશ્વાસન મળેલું, પણ પછી એ આશ્વાસન નિષ્ફળ નીવડતું હોય એમ તે જાણતો હતો. તેણે કહ્યું: “રમજનભાઈ! અમે તમારા ઇસલામી ભાઈ છીએ અને તમારે આધારે અમે ટકી શકીએ છીએ. થોડી ધીરધાર કરશો તો અમે તમારા પૈસા ખોટા નહિ કરીએ.”

“ પણ વ્યાજ ખાવાનું મારે હરામ છે, એટલે હું કાનિ ધીરતો નથી. ”

“ વગર વ્યાજે પણ અમ જેવા મારે થોડા ઉધારો કેમ ન રાખો ? ”

“ એમ પૈસા રોકાઈ રહે, તો વેપાર કેમ ચાલે ! આડતિયા માલ મોકલે છે ને તુરત હુંડી લખે છે. માલ વેચાંયા ન હોય ને પૈસા માંગે. એ બધી જોગવાઈ કરવી મુશ્કેલ અને છે, એટલે શું કરું ! ”

“ પણ અમે તમારા પ્રસલામી ગિરાદર છીએ, એટલું તો ધ્યાનમાં લ્યો. ”

“ આજે જન્મવાનું મારે ત્યાં રાખજો; પણ વેપાર એ તો વેપાર. અને અમારું પેટ પણ એજ વેપાર ઉપર રહેલું છે ને ! ”

સલમાન ચૂપ બની ગયો. પેટ અને કામી ગિરાદરી વચ્ચેનું અંતર લાંબું હતું તે તેને સમજાયું. તે તત્તનું ગાડું ભરી જવા આવ્યા હતા, પણ માત્ર એ મળુ તેજ લાવેલા, અને ઉધારો રહી શક્યો નહિ, એટલે માત્ર એ ગુણી તલ ગાડામાં નાંખી તે પાછો ફર્યો.

૭

સલમાન ધીરે ધીરે ગાડું હાંકતો રામગઢ તરફ ચાલ્યા જતો હતો. રમજનને પોતાનો બોલ પાળ્યો નહિ તેથી તે જરા ગમગીન બની ગયો હતો. વળી પાછો અભરામને તેડી જઈને બીજન કાષ્ટ મુસ્લીમ વેપારી સાથે નાતો બાંધવાનો તે વિચાર કરતો હતો. એટલામાં પાછળ કાઈ બીજું ગાડું આવતું હોવાનો ખખડાટ તેણે સાંભળ્યો અને પાછું વાળીને જોયું. “ આહો નેમચંદ શેઠ ! અમદાવાદથી આવ્યા ? ” સલમાને તુરત પૂછ્યું.

ગાડું કશાક માલથી ભરેલું હતું અને તે ઉપર નેમચંદ બેઠો હતો, તેણે જવાબ આપ્યો: “ હા ભાઈ ! હવે પહેલાં કરતાં અમદાવાદના ફેરા થોડા વધ્યા છે. ”

“એ તો અમે જાણીએ જ છીએ, તમારે ને અમારે એકીને. પણ કહો, શો માત્ર લાવ્યા?”

“કપાસિયા ને તેલ.”

“તેલ શા ભાવે મળ્યું?”

“સવા પાંચે.”

“મીલનું કે ધાણીનું?”

“અસ્સલ ધાણીઉતાર માત્ર આ વખતે તો લીધો છે.”

“અને કપાસિયા?”

“દોઢ રૂપિયે.”

“માલ કેવો?”

“સરસ માલ. આ રહ્યો જોવો હોય તો.”

સલમાન ગાડું થોભાવીને બિતર્યો અને નેમચંદના ગાડામાં હાથ ઘાસીને મૂઠીભર કપાસિયા કાઢતો બોલ્યો: “માત્ર જોઈને પણ કરવાનું શું? તમે આપવાના નહિ, અને અમે લેવાના નહિ. હા, માલ તો સારો છે.” સલમાને કપાસિયા ગાડામાં પાછા નાંખ્યા; પણ તે વખતે તેણે જોયું કે તેલના જે ડાબા પોતે રમજનને વેચાતા આપ્યા હતા, તેજ ડાબા નેમચંદે ખરીદ્યા હતા. તેણે પૂછ્યું: “તેલ કોને ત્યાંથી લીધું?”

“રમજનને ત્યાંથી.”

જરૂર એજ ડાબા ! રમજનને સાડા ચારે સલમાન પાસેથી લીધેલું તેલ પાછું રામગઢના જ વેપારીને સવા પાંચે વેચાતું આપ્યું હતું અને એ વેપારી તે છ રૂપિયાને ભાવે વેચવાનો હતો ! સલમાનના મ્હોં પર કાળાશ છવાઈ ગઈ. રામગઢનું સાડા ચાર રૂપિયાના ભાવનું તેલ રામગઢમાં જ પાછું છ રૂપિયાના ભાવે વેચાવાનું હતું ! દોઢ રૂપિયો એ વેપારીએ વહેંચી લીધો ! ખોટ ગઈ એક પોતાને અને બીજી રામગઢની વસતીને.

“કેમ સલમાનભાઈ ! શું લાવ્યા ?” સામેથી આવતા હુસેને પૂછ્યું અને વિચારમગ્ન સલમાનનું ધ્યાન તેની તરફ ખેંચાયું.

“કેમ હસન ! ક્યાં ચાલ્યો ?”

“અમદાવાદ જઈ છું, કપાસિયાનું ગાડું વેચવા. ગાડું પાછળ આવે છે.”

“કાંઈ લાવવુંય હશે.”

“ડાકો ઘી લઈ આવીશ અને એક સારો ધાખળો લાવવો છે. શિયાળો આવે છે, ટાઢમાં હેરાન થઈએ છીએ.”

“હીક...હીક. હું તો ફક્ત થોડા તલ લાવ્યો છું.”

ફરી પાછો સલમાન વિચારમાં પડી ગયો. ગામના કપાસિયા અમદાવાદ જાય અને એ કપાસિયા વેપારી ત્યાંથી લાવીને ગામમાં વેચે. રજારી ભરવાડ એ કપાસિયા વેચાતા લે, પણ હુસેન પાસેથી ન લે અને તેને ઘી કે ધાખળો જોઈએ તે તેના બદલામાં હુસેનને ન આપે !

આમ વર્ષો સુધી ચાલ્યા જ કરે તો આગળ જતાં શું થાય તેટલો લાંબો વિચાર સલમાન કરી શકતો નહોતો, પણ તેને એટલું તો સમજતું હતું કે આ રીતે રામગઢને નુકસાન થતું હતું અને અમદાવાદનાં વેપારીઓને લાભ થતો હતો.

એકવાર ફરીથી અભરામને અમદાવાદ તેડી જઈને સલમાનને બીજા એક મુસ્લીમ વેપારી સાથે સંબંધ બાંધ્યો, પણ એ સંબંધમાં પણ તેને રમજનના જેવોજ અનુભવ થયો. વેપારમાં લાભ મેળવવાની નજર જેવી હિંદુ વેપારીમાં હોય છે તેવીજ મુસ્લીમ વેપારીમાં પણ હતી એમ તેણે જોયું. કેવળ કોમી બિરાદરીને નામે વેપારનો લાભ ખોવાની તત્પરતા તેણે એ બીજા સંબંધમાં પણ ન જોઈ. પણ હવે બીજું શું થાય? જેમ ગાડું ચાલતું હતું તેમ ચલાવ્યે ગાખવાનોજ એક માર્ગ ઉઘાડો હતો.

લાગણીનાં પૂર ઉભરાય છે ત્યારે જૂદાં હોય છે, થાળે પડે છે ત્યારે જૂદાં હોય છે અને શમે છે ત્યારે પણ જૂદાં હોય છે. ચારેક માસ થઈ ગયા, એટલે રામગઢની બેઠે કોમોની લાગણીનાં પૂર થાળે પડ્યાં હતાં. બેઠે કોમોનો પરસ્પરનો બહિષ્કાર ચાલુ હતો, અમાસનો અણોજો હિંદુ ખેડૂતો પાળતા અને મુસ્લીમો ન પાળતા,

છતાં વિનાકારણે હજી જોડીને દેખાવ કરવાનો તરવરાટ હવે દેખાતો ન હતો. મસીદમાં એકલા થઈને ધડભાંગે કરવાનું તેમણે ઓછું કરી નાંખ્યું હતું અને અભરામ જુમાની નમાજને દિવસે મસીદમાં કોઈ વાર પાંચ-સાત જણને ને કોઈવાર બે-ચાર જણને જોતો. લાગણીનાં પૂર ઓસરતાં જોઈને એક વાર ફરીથી અમદાવાદથી થોડા કામી ગિરાદરોને બોલાવી લાવીને ભાવણ કરાવવાનો તેનો વિચાર હતો, પણ હમણાં તેની તગિયતે ઉથલો ખાધો હતો. મુંબઈથી આવ્યો ત્યારે તેની ઉધરસ મટી ગઈ હતી, પછીના બે મહિના પણ તેને સાફ રહ્યું હતું, પણ થોડા વખતથી પાછી તેને ઉધરસ આવ્યા કરતી હતી. સીગારેટો ઓછી પીવાની મામાની સલાહ તેને ગમતી, પણ તેનાથી તેમ બની શકતું નહિ. તગિયત જરા સુધરે એટલે રામગઢમાં ઇસલામીઓની એક મોટી સભા ખરવાનો તેનો વિચાર હતો.

૮

હરિશંકર બીજે ત્રીજે દિવસે જહુરામ મડેતાજીને ત્યાં આવતો. તે આવતોતો ખાટલાવશ પડેલા લાલુની તગિયત જોવાને બહાને, પણ ખરી રીતે તે મડેતાજીને રામગઢના હિંદુઓના સંગઠનની અને મુસ્લીમોના સજ્જડ અહિંકારની વાતો ઉદાસબેર કરવાજ આવતો. તે સલમાનને તેજ વેચ્યા ને તજ ખરીદવા અમદાવાદ જતો જોઈ મત્રકાતો, ખીંજરાનો પૂણીઓ બનાવવાનો ધંધો અંધ પડ્યો તે જોઈને ખુશ થયો, વેપારીઓ મુસ્લીમોની ચીજો ખરીદવાને બદલે અમદાવાદથી ખરીદી લાવતા તે જોઈ હરખાતો; પણ રઆરીઓને અમદાવાદને મોંઘો ખોળ વેચાતો લેવો પડતો અને લોકોને મોંઘું ને સેળભેળવાળું તેજ ખાવું પડતું, તેથી તેને કશું લાગતું નહિ ! ઇતિહાસ તેને કંઠાગ્ર હતો, પણ સામાજિક અર્થશાસ્ત્ર ઉકેલવાની આવડત તેનામાં નહોતી; ટ્રેનિંગ કોલેજમાં તેને એવું શિક્ષણ મળ્યું પણ ક્યાંથી હોય?

હરિશંકરે મહેતાજી પાસે આવતાં વેંતજ પારાયણ શરૂ કરીઃ
 “આજે પેલા હસનને ક્યાંયથી અજમેા વેચાતો ન મળ્યો, એટલે
 હવે પેલો અભરામ ગામમાં એક મુસ્લીમ ગાંધીની દુકાન ઉધાડવાનો
 વિચાર કરે છે, મહેતાજી !”

“એ કશી વાત મને ન કહેશો, માસ્તર. આજે મને કશું
 ગમતું નથી.”

“કેમ શું છે ?”

“લાલુની તબિયત વધુ બગડતી જાય છે. કાલથી તેને
 પેટમાં કોઇ કોઇ વાર ચૂંક આવે છે અને બહુ જ પીળા પીળા
 ઝાડા થાય છે.”

મહેતાજીના વદન પર મૂર્તિમંત ચિંતા પથરાયલી જોઇને
 હરિશંકરમાં દિવસોજી પ્રકટી. તેણે કહ્યુંઃ “તો પછી તેને અમદાવાદ
 લઈ જઈને દવા કરાવવી જોઈએ.”

“પણ મારાથી એ બધું શી રીતે થાય ? મેં મુંબઈ
 રામશંકરને લખ્યું કે તું આવે તો લાલુને અમદાવાદ લઈ જઈએ.
 પણ તે કહે છે કે મને રજા મળતી નથી. બિચારી ગંગા બહાવરી
 બહાવરી કરે છે અને તેને જોઈને માંડે કાળજી કંપે છે.”

“અમદાવાદ ન જવાય તો કાંઈ નહિ, અમદાવાદથી એકાદ
 ડાકતરને અહીં બોલાવી લાવીએ અને તેની દવા કરીએ. પૈસા
 ખર્ચવા પડે, પણ.....”

“પૈસાને કાણ રહે છે ભાઈ ? પણ અહીં એકાદ છોકરો
 હોય, તો તે બધું કરે; મને આંખે પૂરું દેખાય નહિ, હું શું કરું ?”

“કહો તો હું અમદાવાદ જઈ અને ડાકતરને બોલાવી લાવું.”

“તો તમારો પાડ. ભલે ગમે તે શી લે, પણ કોઈ સારા
 અનુભવી ડાકતરને લઈ આવો.”

મહેતાજી સહેજમાં તો ગભરાય તેવા નહોતા, પણ અત્યારે
 ખૂબ ગભરાયલા હોય એમ માસ્તરને લાગ્યું. પણ ગભરાઈ
 જવાય તેવી જ લાલુની સ્થિતિ હતી. જે મહિનાથી તે માંદો હતો,

ખૂબ ઓસડ-વેસડ કર્યાં હતાં, હવે ધરને ઓસડે લાલનું દરદ મટે તેમ લાગતું નહોતું અને આ નાના ગામમાં વૈદ-ડાકતરનું સાધન નહોતું. દુખિયારી વિધવા યુવતીનો એકનો એક પુત્ર-આંધળાની આંખ જેવો-તે પોતાને ધરઆંગણે ખાટલે પડ્યો હતો, તેમાંથી કાંઈ અવળું થાય તો મહેતાજીને પણ જીવતાં મોત આવ્યા જેવું જ દુઃખ લાગેને ?

૯

“મામા !” અભરામે સલમાનને કહ્યું : “આજ નમાજ વખતે બધાય આવે એમ કહાવજો. મારે બધાને જાગતા કરવા છે.”

“શા સાર ?”

“જોયું નહિ ? હુસેનના છોકરાને પેટમાં ચૂંક આવતી’તી, અજમો જોઈતો’તો, પણ કાંઈ વેપારીએ ન આપ્યો. એક રીતે એ દીકજ થયું છે. કામ ઉંઘવા માંડે ત્યારે તેને જાગૃત કરવાને એવા બનાવો જરૂરી હોય છે.”

“પછી કરવું છે શું ?”

“અહીં એક મુસ્લીમ ગાંધીની દુકાન નંખાઈ જશે. હું અમદાવાદ જઈને બધી ગોઠવણ કરી આવીશ.”

“હવે વાત મૂક. જોયું એ અમદાવાદ. વેપારી માત્ર સરખો, હિંદુ કે મુસલમાન. અહીં બાર-પંદર મુસ્લીમ ઘરમાં એનો વેપાર કેવોક ચાલશે ?”

“નહિ ચાલે, તોય કેવળ કામની ખાતર તે દુકાન ચલાવશે જ.”

“હું એ વાત માનતો નથી. મને તો ક્યારનો અનુભવ થઈ ગયો છે.”

“મામા ! દીવો ઝાંખો પડવા માંડે ત્યારે સમજવું કે તેણે ખૂટ્યું છે, એટલે નવું તેણે પૂરવું પડે. કાલે અમાસ છે, વળી ફરીથી

સરખસ કાઢીને વાવણીનાં હળ જોડાવવાં છે; અને તે માટે જ મારે આજ સાંજે ભાપણ કરવું છે, અધાને મસીદમાં એકઠા કરીને.”

“વાવણીનું મુહરત તો બીજનું છે.”

“પણ આપણે તો કાલે જ વાવણી કરાવવી છે અને હિંદુઓનો અણોળો ભાગવો છે.”

મુસલમાનને લાગ્યું કે અભરામને એક જાતની લત લાગી છે. માત્ર વારેવારે ચાવી ચડાવીને લોકોને ઊભા રાખી શકાય નહિ એમ તેને સમજતું હતું. લોકો પોતાની મેળે ઊભા રહે તે માટે ખુદ લોકોમાં અને તેમને ઊભા રાખવા માટેના હેતુમાં કાંઈ બળ જોઈએ. કેવળ લાગણીની ચાવી ચડાવવાથી એ બળ ન આવે; જે કાંઈ થોડું બળ તેથી આવે તે તુરત ખપી જાય કે વેરાઈ જાય. આથીજ તેને અભરામની વાત ગમતી નહોતી. તોય તે બે-પાંચ ઘેર જઈને નમાજ વખતે અધાને મસીદમાં આવવાનું કહી આવ્યો.

૧૦

એક સાંજે ત્યારે મસીદમાં અભરામ જુસ્સાપૂર્વક ભાપણ કરી રહ્યો હતો અને દસ બાર જણ તે સાંભળી રહ્યા હતા, ત્યારે હરિશંકર અમદાવાદથી એક વૃદ્ધ ડાક્ટરને તેડીને ગામમાં આવી રહ્યો હતો. સ્ટેશન પર મહેતાજીએ વખતસર ગાડું મોકલ્યું હતું. બાંધેલી સડક વિનાના રસ્તાપર ગાડું ચાલતાં ડાક્ટરને જરાએ હડદો ન લાગે તે માટે ગાડામાં ગાદલું નાંખી તકીયા મૂક્યા હતા અને ગાડા માથે છાયો પણ કરાવ્યો હતો. મસીદ પાસેથી ગાડું પસાર થતાં ગાડામાં બેઠાં બેઠાં હરિશંકરને કાને અભરામની ગર્જના પડી રહી હતી.

ડાક્ટરે હરિશંકરને સહજ પૂછ્યું: “તમારા ગામમાં ય ભાપણ થતાં લાગે છે.”

“ભાપણ શું સાહેબ! ગામમાં કુસંપ પેદા છે. હિંદુ-મુસલમાનને તકરાર ચાલે છે. અત્યારે મુસલમાનો મસીદમાં એકઠા થયા હશે, અને એકાદ જણ ભાપણ કરતો લાગે છે.”

“કામી કુસંપ, એ તો બહુ જ ખરાબ.” ડાક્ટર સહજ બોલ્યા.

મહેતાજીનું ઘર આવ્યું એટલે હરિશંકર અને ડાક્ટર ઝિતરી પડ્યા. મહેતાજી એટલે જ ઊભા હતા, તેમણે ડાક્ટરને નમસ્કાર કર્યા. ડાક્ટર પાસી જેવા લાગતા હતા, પણ મહેતાજીને પછી ખબર પડી કે ડાક્ટર યાદુવી છે અને બેન્ગમીન સાહેબ એવું તેમનું નામ છે.

ડાક્ટરે લાલુની તગિયત પારીકાથી જોઈ. અપચાને લીધે થએલા કમળો એવું ડાક્ટરે નિદાન કર્યું. તુરત એક ઈન્જેક્શન આપ્યું અને રાત્રે પીવાની દવા પણ આપી. દર્દીને ખાવા શું આપવું, કેટલું આપવું, કેવાં ચિન્હો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું, એ બધી પાગલતી ડાક્ટરે મહેતાજીને સમજ આપી. ડાક્ટરે ત્યારે કહ્યું કે “દરદ જૂનું થયું છે ખરું, પણ ચિંતા જેવું નથી; જેટલા મહિનાની માંદગી ગઈ છે, તેટલા જ બીજા મહિનાની માવજત હવે જોઈશે, પણ કશો ભય નથી” ત્યારે મહેતાજીના જીવમાં જીવ આવ્યો. લાલુના એસીકે આવું એઠીને બેઠેલી ગંગાના મોં પર પણ ત્યારે પ્રસન્નતા પથરાઈ.

ડાક્ટરને વળતી ગાડી સહવારે મળે તેમ હતું, એટલે રાતવાસો રામગઢમાં કરવાની જ વ્યવસ્થા ધારીને ડાક્ટર આવ્યા હતા, અને સાથે નાર્સો પણ લેતા આવ્યા હતા. રાતવાસો રોકાવું પડે તેમ હોવાથી ડાક્ટરે શીના ત્રીસ રૂપિયા માંગ્યા હતા અને તે હરિશંકરે કબૂલ રાખ્યા હતા. ડાક્ટર બધી સમજ પાડીને ઉઠ્યા ત્યારે રાતના આઠ વાગવા આવ્યા હતા. તુરત મહેતાજીએ દસ દસ રૂપિયાની ત્રણ નોટો ડાક્ટરના હાથમાં મૂકી દીધી.

પછી ડાક્ટરને હરિશંકર નિશાળમાં લઈ ગયો. નિશાળનું નવું બંધાવેલું મકાન હવા ઉગ્નશવાળું અને સ્વચ્છ હતું એટલે ત્યાં જ ડાક્ટરને કાવશે એવી તેની ગણતરી હતી. નાના ગામમાં મોટા માણસના ઊતારાની તરખડો થણી હોય છે, પણ એ તરખડ આવે વખતે કરવીજ પડે છે; અને છતાં મહેમાનને અગવડ પડતી

હોવાની બ્રાંતિ ગામડાંના વાસીઓને રહ્યા કરે છે. પણ હરિશંકરે આ ચાહુદી ડાક્ટરમાં એટલી વિશેષતા જોઈ કે પોતા માટેની બધી વ્યવસ્થામાં કશીએ ખામી કે અગવડ હોવાનું ડાક્ટરે એકવાર પણ કહ્યું નહિ. જે કાંઈ વ્યવસ્થા હતી તે માટે “હીક છે, બરાબર છે, મજાની છે” એવા જ ડાક્ટરના ઉદ્ગાર હતા.

૧૧

રાતનો એકાદ વાગ્યો હશે, તે વખતે ડાક્ટરના બિછાનાના ખંડની બાજુના ખંડમાં પથારી કરીને સૂતેલો હરિશંકર ઉંઘમાંથી જાગી ગયો. કાંઈ બારણું ધમધમાવતું હતું અને ‘માસ્તર, માસ્તર’ કહી પોતાને બોલાવતું હતું એમ તેણે સાંભળ્યું. સ્વાભાવિક રીતેજ તેણે માન્યું કે લાલુની માંદગી વધી હશે, અને કાંઈ બોલાવવા આવ્યું હશે. “ઉઘાડું છું” કહી તે બારણું ઉઘાડી બહાર આવ્યો અને જોયું કે સલમાન આવ્યો હતો અને તેણે જ પોતાને જગાડ્યો હતો.

“માસ્તર! ડાક્ટર સાહેબ જાગે છે?” સલમાને પૂછ્યું.

“ના, ઉંઘી ગયા છે.”

“ત્યારે જગાડોને ભાઈસાખ! મારા ભાણેજની માંદગી એકદમ વધી ગઈ છે, લોહીની ઉલટી થાય છે, મારે ડાક્ટરને ઘેર તેડી જવા છે.”

હરિશંકરને એ અભરામ સાંભર્યો કે જેણે રામગઢમાં આ કમરડો મચાવ્યો હતો. તેણે કહ્યું: “અત્યારે ડાક્ટરને જગાડાય નહિ, સહવારે આવજો.”

“પણ ભાઈસાખ.....”

એટલામાં અંદરથી ડાક્ટર જ બોલ્યા: “હું જાગું છું માસ્તર, જે હોય તેને અંદર બોલાવો.”

હવે સલમાનને ડાક્ટર પાસે લઈ ગયા વિના હરિશંકરનો છૂટકો નહોતો.

ડાક્ટર શાલ ઓઢીને બિછાનામાં બેઠા હતા. સલમાને અંદર આવી ડાક્ટરને સલામ કરીને અભરામની માંદગીની વાત કહી.

મુંઝામમાં તેને ઉધરસ અને તાવ લાગુ પડેલાં, દવા કરવાથી તાવ ઉતરી ગયેલો, માત્ર સહેજ ઉધરસ આવતી. રામગઢમાં તે ચારેક મહીનાથી હવાફેર કરવા આવ્યો હતો, તેમાં ગર્ભ કાલે મસીદમાં ભાષણ કરતાં કરતાં તેને જોરથી ઉધરસ આવીને મ્હોંમાંથી લોહીનો ડાગજો નીકળી પડ્યો હતો. તેને ઘેર લઈ ગયા પછી પણ બેએક વાર લોહી પડેલું. આથી સલમાન ગભરાયો હતો અને ગામમાં ડાક્ટર આવવાનું જાણી અત્યારે તેમને બોલાવવા આવ્યો હતો.

બધું સાંભળી રહીને ડાક્ટરે કહ્યું: “ગભરાશો નહિ. હું આવું છું.”

“સાહેબ ! શી શું આપવાની ? હું ગરીબ માણસ છું.”

“પાંચ રૂપિયા તો આપી શકશોને ?”

“જી હા.” કહી સલમાન ખુશ થતો બહાર નીકળ્યો અને ડાક્ટરે ઉઠી કપડાં પહેરવા માંડ્યાં.

હરિશંકરે ધીરે સ્વરે ડાક્ટરને કહ્યું: “સાહેબ ! આપ ત્યાં ન જાઓ તો સાફ.”

“કેમ વાર ?”

“અમે ગામના મુસલમાનોનો બહિષ્કાર કર્યો છે.”

“પણ મેં ક્યાં તેમનો બહિષ્કાર કર્યો છે ?”

“પણ આપ અમારા બોલાવ્યા આવ્યા છો, એટલે આપ ત્યાં ન જઈ શકો. ન જાઓ તો ફીક.”

ડાક્ટર જરા ઉશ્કેરાઈને બોલ્યા: “તમે મને અહીં ફી આપીને લાવ્યા છો, એટલે હું તમારો વેચાયેલો માણસ બની જતો નથી, સમજ્યા ?”

“એમ નહિ, પણ આપ ન જાઓ, તો ફીના પાંચ રૂપિયા હું આપને આપીશ.”

“માસ્તર ! પણ એ ફીથી તમે મારી માણસાઈ વેચાતી નહિ લઈ શકો, ડાક્ટર તરીકે મારી ફરજ તમે મને નહિ ભુલાવી શકો. હું સૌથી પહેલો માણસ છું, પછી ડાક્ટર છું, અને છેલ્લો યાહુદી છું.”

હનિશંકર ચૂપ બની ગયો અને ડાક્ટર કપડાં પહેરી બહાર નીકળ્યા. સલમાન આરણા પાસે ઊભા હતો. તેણે માસ્તર અને ડાક્ટરની વાતો સાંભળી હતી અને તેનું અંતર ડાક્ટરના શબ્દોથી દ્રવી ગયું હતું: “પહેલો માણસ, પછી ડાક્ટર, છેલ્લો ચાલુદી !”

સલમાને એક હાથમાં બાળતું ફાનસ અને બીજા હાથમાં ડાક્ટરની બેગ ઉંચકી લીધી.

ડાક્ટરે અભરામને બોલ્યો. તે ફિક્કો પડી ગયો હતો. તેની માંદગીની વીગત પૂછીને ડાક્ટરે તત્કાળ પીવાની તે સૂંઘવાની દવા તો આપી, પણ કહ્યું કે “તમે બીડી પીવાનું અને બહુ ઓતવાનું બંધ કરો. તમને ફરીથી ચાતુ દવાની મદદની જરૂર છે, તે માટે કાંતો અમદાવાદ આવીને રહેા કે પછી તમારે ઘેર મુંબઈ જવો.”

“પણ લોહી પડે છે, સાહેબ !” સલમાને ચિંતાતુર સ્વરે કહ્યું.

“મેં આપેલી દવાથી હવે લોહી નહિ પડે, પણ લાંબી સારવાર જોઈશે.”

“સાહે, સાહેબ.” તત્કાળને માટે તો સલમાનનું હૈયું હેકું બેકું, અને તેણે ડાક્ટરના હાથમાં પાંચ રૂપિયા મૂકતાં કહ્યું : “સાહેબ ! આપે આજે બે દર્દીઓની દવા કરી.”

“હા, એક પેલા ડોસાના છોકરાની અને બીજી તમારા ભાણેજની.”

“એમ નહિ સાહેબ ! એક તો તમે મારા ભાણેજની દવા કરી અને બીજી મારી દવા કરી.”

“તમારી દવા ?”

“હા, દવા તો તમે માસ્તરને આપી છે, પણ એ દવાએ ગુણુ કર્યો છે મને; માસ્તરને તો તેનો ગુણુ લાગે ત્યારે ખરો.”

“તમે શું કહો છો, તે હું સમજતો નથી.”

“આપે કહ્યું કે આપ પહેલા માણસ, પછી ડાક્ટર અને છેલ્લા ચાલુદી છો. માણસની માણસાઈ એ પહેલી હતી, તો જ તમે ઉંઘમાંથી ઉઠીને આટલું ચાલી અમારી ગભરામણુ ટાળી. હું

માનતો હતો કે હું પહેલાં ઈસ્લામી હોવો જોઈએ, હવે મને સાચું છે કે દરેક માણસ પહેલો માણસ જ હોવો જોઈએ.”

“એજ સાચી સમજણ છે. માણસની ફરજ માણસ તરીકે માણસની સાથે રહેવાની છે. તમારા ગામમાં કુસંપ ચાલે છે તેટલા માટે હું કહું છું.”

“હા સાહેબ, પણ હવે કુસંપ નહિ રહે. અમે બધા દર્દી હતા, આપના શબ્દોથી મારું દર્દ તો મટી ગયું છે.”

“ખુદા મહેરબાન છે.” કહી ડાક્ટર સંતુષ્ટ વદને ચાલતા થયા. પાછળ સલમાન બેગ અને ફાનસ લઈને તેમને નિશાળ સુધી પહોંચાડી ગયો.

૧૨

રવિવારમાં ડાક્ટર જવાના હતા, તેથી જહુરામ મહેતાજી ડાક્ટરને મળવા આવ્યા હતા. લાલુની તગિયત રાત્રે સારી રહી હતી તેથી તે ડાક્ટરનો આભાર માનવા અને બીજી દવા લેવા આવ્યા હતા. સલમાન પણ અભરામની સારવાર આખત કાંઈ પૂછગાછ કરવા આવ્યો હતો. હરિશંકર ગાહું જોડાવવા ગયો હતો, પણ તેને વાર થઈ હતી. આજે અમાસનો અણોજને હતો અને સવા રૂપિયો દંડ આપવો પડે તે માટે માસ્તરને કેટલાક ખેડૂતોએ નાકારમાં જવાગ આવ્યો હતો.

એટલામાં હરિશંકર મહેતાજીને પૂછવા આવ્યો: “મહેતાજી! સવા રૂપિયો આપણે ભરીએ તો કાંઈનું ચ ગાહું મળે.”

સલમાન બોલ્યો: “મહેતાજી! હું જ ગાહું જોડી લાવું છું. ડાક્ટર સાહેબને તો હું સ્ટેશન પહોંચાડીશ, તે મારા ગુરૂ થયા છે.”

“હેં!” મહેતાજી ચમક્યા.

ડાક્ટર હસ્યા અને તેમણે મહેતાજીને ગઈ રાત્રે બનેલા બનાવની વાત કરી.

પછી સલમાને મહેતાના હાથમાં અઢી રૂપિયા મૂકતાં કહ્યું: “લ્યો મહેતાજી! પહેલી વાર મેં અણોજને ભાગ્યો હતો તેના દંડનો એક સવા રૂપિયો અને બીજો સવા રૂપિયો આજનો

અણોળે ભાગું છું તેનો. આજથી ગામનો કાયદો મારે કબૂત્ર-હું ગામથી જૂદો નહિ. ”

“ સલમાન ! તું સમજી ગયો ? ”

“ મહેતાજી ! અધીં રાતે મારા ભાણેજની માંદગીમાં મને ધીરજ આપી અને મદદ કરી તે જ સાચો માણસ; હું તેની પાસેથી માણસાઈ શીખ્યો. માણસની સાથે માણસ સંપીને ન રહે તો તેણે માણસાઈ ખોઈ કહેવાય, તે અનુભવ પણ હવે તો બહુ થઈ ગયો. ”

મહેતાજીની આંખમાં આનંદનાં આંસુ આવ્યાં અને તે બોલ્યા: “પણ સલમાન ! આ બીજે સવા રૂપિયો તો મારે આપવાનો છે. ડાક્ટરને મારે રોશને પહોંચાડવા જોઈએને ?”

“ ના, એ તો હું જ આપીશ. ડાક્ટર સાહેબ તમારા હતા અને મારા થયા છે ને ! ”

પછી સલમાન ગાડું જોડી લાવ્યો, અંદર ગાદીતકિયો ગોઠવ્યાં, માથે છાયો કર્યો. ડાક્ટર અંદર બેસી પાધરમાં એકઠા થએલા લોકોને સલામ કરી ચાલતા થયા.

મહેતાજી આંખો લૂછતા પાછા ફર્યા, અને બોલ્યા: “ આજે રામગઢને સાચો ડાક્ટર મળ્યો; હિંદુ નહિ, મુસલમાન નહિ અને દુનિયા જેને કંજૂસ માને છે એવો એક ચાહુદી ! પ્રભુ ! તું જ બધે વસેલો છે ને ! ”

રાત્રે મહેતાજીએ રામગઢનું ગામાત ખાતાનું પંચ મેળવ્યું અને મહેતાજીની સૂચનાથી પંચે ઠરાવ્યું કે કોઈ ખેડૂત કાંઈ ખાસ મુશ્કેલીના કારણસર અણોળે ભાગે અને તે માટે પંચના શેઠની પહેલેથી પરવાનગી લે તો તેનો દંડ માફ કરવો.

અને રામગઢ પાછું પહેલાંના જેવું સંપીલું બની ગયેલું જોઈને જદુરામ મહેતાજીના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ તરફથી પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો.

- ૧ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ (જીવન અને ઉપદેશામૃત)
- ૨ શ્રી નાગ મહાશયનું જીવનવૃત્તાંત
- ૩x એક સંતનો અનુભવ
- ૪x શ્રમણ—નારદઃ લોક સેવાવ્રતની કથા
- ૫x શાન્તિદાસ (સ્વદેશી વિષે વાર્તા)
- ૬x નવું રેલ્વે સ્ટેશન (પ્રૌઢ શિક્ષણ પ્રચારાર્થે)
- ૭ જીવલેણ ગાડું (નશાખંધી પ્રચારાર્થે)
- ૮ સહકાર (આમોદ્ધાર માટે)
- ૯ શ્રી રામચંદ્ર દત્તનું જીવનવૃત્તાંત

પ્રાંમત ૦-૮-૦ પોસ્ટેજ ૦-૨-૦

વિષ્ણુપ્રસાદ રતનરામ ઠાકોર

“શ્રી રામકૃષ્ણ જીવન” ગુજરાત સોસાયટી, અથવા
ખાડીઆ, જેઠાભાઈની પોળ—અમદાવાદ.

રસીકલાલ વાસુદેવ મહેતા

સાંકડી શેરી, હજીરાની પોળ—અમદાવાદ.

આ પુસ્તકો સીલીકમાં નથી. દરેકની નવી આવૃત્તિની ૧૦૦૦ નકલો
છપાવવાનો ખર્ચ લગભગ રૂ. ૩૦) થાય છે. આ પુસ્તકો મફત
વહેંચવા માટે મહદની જરૂર છે.

“હિન્દુ કહે રામ મોહિ પ્યારા
 પુરક કહે રહિમાના
 આપસમે દોઉ લરિ લરિ મૂએ
 મર્મ ન કાઠૂ જના”

કબીર

“પાણી એ એક જ પદાર્થ છે પણ દેશ કાળ ને પા
 ભેદે તેનાં જુદાં જુદાં નામ હોય છે; અંગાળ દેશમાં તેને જ
 કહે છે, હિંદીમાં પાણી કહે છે, અને અંગ્રેજીમાં વોટર અથ
 એકવા કહે છે. એક બીજની ભાષા ન જાણીએ એટલે કે
 બીજને સમજી ન શકીએ પણ ભાષા જાણ્યા પછી સમજવામાં
 કોઈ જાતનો ફેર પડતો નથી.”

“જેમ વ્યાસનો પ્રકાશ એક ઠેકાણેથી આવીને ગામમાં
 જુદે જુદે ઠેકાણે જુદા જુદા રૂપમાં બળે છે, તેમ જુદા જુદા
 દેશ અને જુદી જુદી જાતના ધર્મગુરુ પણ એકેજ ભગવાન
 પાસેથી આવે છે.”

“ધુધર એક, તેનાં અનંત નામ અને અનંત ભાવ; જેને
 જે નામ અને જે ભાવથી બોલાવવું ઠીક લાગે, તે નામ અને તે
 ભાવથી તે બોલાવે, તો તેને પ્રભુનાં દર્શન થાય.”

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ

